

Maktûl Mimarbaşı Mustafa Ağa*

The Late Chief Architect Mustafa Agha

Aysu Ateş¹

Öz

XVII. yüzyılda Osmanlı siyasi yaşamında meydana gelen olumsuz gelişmeler, devletin idari ve yönetim mekanizmasının zarar görmesine neden olmuştur. Bu durum, mimarların siyasete olan ilgisinin artmasına ve zamanla saray entrikalarına katılmalarının yolunu açmıştır. Çağın mimarlarının sanatsal, teknik ve estetik yönleri yerine genellikle politik oyunlar içinde anılmaları, aynı zamanda Osmanlı mimarının değişen konumuna da işaret etmektedir. Mimar Mustafa Ağa, dönemin entrikalarının baş aktörlerinden Mimar Kasım Ağa ve -ağırlıklı Cinci Hoca olarak tanınan- Hüseyin Efendi gibi kişilerle dolaylı münasebetleri, defalarca mimarbaşılık görevinden azledilmesi ve sonunda Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın düşmanlığını kazanarak katledilmesi dolayısıyla çağın en ilginç tarihi kişiliklerinden birisidir. Osmanlı mimarlarına dair yapılan çalışmalarda geri planda kalan Mimar Mustafa Ağa'nın entrikalarla dolu yaşamının ele alındığı bu çalışmada, mimarın görev süreleri belirlenmiş, ölüm tarihi ve nedeni tespit edilmiş, başmimarlığı döneminde İstanbul'da inşa edilen çeşitli türdeki mimari eserler ana hatlarıyla incelenmiştir. Bununla birlikte, Mustafa Ağa konusundaki birçok belirsizlik, Osmanlı arşiv belgelerine dayanılarak tartışılmıştır. Ağırlıklı Osmanlı arşiv belgeleri, kadı sicilleri ve Osmanlı tarihçilerinin eserlerine dayanılarak hazırlanan çalışmada, XVII. yüzyılın mimarlık ortamında, sanat ve siyaset ilişkisi çerçevesinde Mimar Mustafa Ağa'nın konumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Başmimar, Mustafa Ağa, Osmanlı Mimarı, Osmanlı Mimarlık Ortamı, XVII. Yüzyıl

ABSTRACT

Negative developments in 17th-century Ottoman political life caused damage to the empire's administrative mechanisms. This situation paved the way for architects to increase their interest in politics and to participate in palace intrigue over time. The fact that the architects of the era are often mentioned in political games as opposed to their artistic interests also indicates the change in position of Ottoman architects. Architect Mustafa Agha was one of the most interesting historical figures of the age due to his relations with people such as Architect Kasım Agha and also Cinci Hodja Hüseyin Effendi, one of the main actors in the palace intrigue of the period, and his murder after gaining the enmity of Grand Vizier Fazıl Ahmed Pasha. This study determines the term this architect served in office, scrutinizes the date and cause of his death, and examines the structures

*Bu makale yazarın doktora tez çalışmasına dayanmaktadır.

¹Öğr. Gör. Dr., Bahçeşehir Üniversitesi, Genel Eğitim Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: AA. 0000-0003-1270-3558

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Aysu Ateş,
Bahçeşehir Üniversitesi, Genel Eğitim Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: aysu.ates@ou.bau.edu.tr

Başvuru/Submitted: 13.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 02.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 17.05.2023

Kabul/Accepted: 18.05.2023

Online Yayın/Published Online: 19.06.2023

Atıf/Citation: Ates, Aysu, "Maktûl Mimarbaşı Mustafa Ağa", *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 32(2023), 89-114.
<https://doi.org/10.26650/sty.2023.1214046>

built in Istanbul during his time as chief architect. The study is mainly based on Ottoman archive documents, qadi registries, and the works of Ottoman historians and has attempted to determine Mustafa Agha's position within the framework of the relationship between art and politics in the 17th-century Ottoman architectural environment.

Keywords: Chief Architect, Mustafa Agha, Ottoman Architect, Ottoman Architectural Environment, 17th-Century

EXTENDED ABSTRACT

The 17th-century Ottoman Empire was a period when relationships between art and politics were intertwined and when some architects directly participated in palace intrigue with the weakening of architectural output. The political developments of the period undoubtedly laid the groundwork for this. Since the beginning of the 17th century, the Kösem Sultan (also known as Mahpeyker Sultan) and Turhan Hadice Sultan undertook the administration of the empire at certain times as a result of having the sultans spend most of their time in the harem by means of the cage method instead of ascending directly to rule and as a result of ascending to rule at a young age and being inexperienced. The fact that the Haseki Sultans ruled the empire enabled various officials, including the chief architects Kasim Agha and Mustafa Agha, to participate in the political games of the period near the harem and these female sultans.

Mustafa Agha bin Abdülmennan's name can be found to occur as chief architect in the mid-17th century during the reign of Sultan İbrahim I (1640-1648), when the Ottoman administrative mechanism had weakened and when his mother Mahpeyker Sultan had taken over administration of the empire and the Ottoman Guild of Architects had begun to dissolve. He served as chief architect at intervals between approximately 1644-1661. Mustafa Agha bin Abdülmennan was involved in some architectural scandals and was murdered upon being found responsible for the construction of non-Muslim places of worship, something that had occurred as a result of the grand vizier's agreement with the imprisoned Greek architects due to the enmity Grand Vizier Fazil Ahmed Pasha had while the construction of the New Mosque was underway. The New Mosque Complex, which Mustafa Agha was charged to complete by Hadice Turhan Sultan, resulted in him losing his life. However, historical figures such as Grand Vizier Melek Ahmed Pasha, Grand Vizier Siyavuş Pasha, and Nasuh Pashazadeh, as well as Fazil Ahmed Pasha, are understood to have disliked Mustafa Agha. Mustafa Agha was mentioned among the people of the age as one who pretended to be a vizier and who had confronted the powerful grand viziers, and the number of freed slaves and odalisques and wealth that was unearthed after his death are also quite remarkable.

Various records dating to the 17th century contain no mention of any political architect figures after the death of Mustafa Agha bin Abdülmennan and Kasım Agha. The regulations at the end of the century, especially after the death of two architects in the Ottoman Guild of Architects, show that ability of architects to become political figures had been blocked. The continued weakening of the Ottoman Guild of Architects in the 17th century resulted in

the closure of the architectural organization in 1831. Despite the complete weakening of the Ottoman Guild of Architects, the fact that it had survived for centuries until the beginning of the 19th century reveals the solid structure of the architectural institution.

Architects are the creators of Ottoman structures yet have been included in a very limited number of Ottoman chronicles. Mustafa Agha was excluded from this generalization because of his political relations and found a wide place in the works of Ottoman historians. In addition to the works of chroniclers, the duties of Mustafa Agha can also be traced through Ottoman archive documents. The current study was mainly prepared based on the works of Ottoman historians, qadi registers, and Ottoman archive documents. It examines Mustafa Agha's life and architectural process, determines the date of his death, discusses why he was executed, and attempts to analyze the works he had built in the capital of Istanbul during his term as chief architect. In order to eliminate the confusion about other architects who had successively been appointed as chief architects with the same name in the middle of the 17th century, the study also makes a more limited mention of Mustafa Agha bin İbrahim, who had the same name as Mustafa Agha bin Abdülmennan who had died in 1662 and went on to succeed him in this position. As a result, this article has studied the life of Architect Mustafa Agha in an attempt to present a section of the architectural environment in the mid-17th century, was tried to be presented.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. yüzyıl, sanat ve siyaset ilişkilerinin iç içe geçtiği, mimari üretimin zayıflamasıyla birlikte kimi mimarların doğrudan saray entrikalarına katıldığı bir çağdır. Kuşkusuz bu duruma dönemin siyasi gelişmeleri zemin hazırlamıştır.¹ XVII. yüzyılın başından itibaren sancağa çıkma yerine “*kafes usulü*” yoluyla vaktinin büyük çoğunluğunu haremde geçiren, küçük yaşta ve deneyimsiz olarak tahta çıkan sultanlar² dolayısıyla yönetimi belirli dönemlerde Valide Mahpeyker Kösem Sultan ve Valide Hadice Turhan Sultan üstlenmiştir.³ Valide sultanların devleti idare etmesi, harem ve anılan kadın sultanların yakınında, aralarında başmimarlar Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın da bulunduğu çeşitli görevlilerin devrin siyasi oyunlarına katılmalarına imkân sağlamıştır.

Osmanlı mimarları arasında yaşadıkları dönemde adlarına risaleler yazılması dolayısıyla Mimar Sinan ve Sedefkâr Mehmed Ağa'nın ayrı bir yeri vardır. Söz edilen sanatçılar dışındaki diğer mimarlara dair bilgi edinilebilen kaynaklar ise genellikle mimarların vakfiyeleri, daha sınırlı olarak Osmanlı tarihçilerinin eserleri ve arşiv belgeleridir. Yalnız kanıt niteliğinde ve oldukça sağlam veriler olan çeşitli türdeki arşiv belgelerinin anlamlandırılabilmesi için dönemin mimarlık ortamı veya sanat-siyaset ilişkisi çerçevesinde irdelenmesi gerekmektedir. Özellikle vakfiyelerine ulaşılamayan veya daha kısıtlı bilgi edinilebilen mimarlar konusundaki mevcut bilinenlerin yeni bulgularla değişebileceğinin bilinciyle hareket edilerek, bu tür çalışmalar belirli aralıklarla yeni bilgi ve belgelere dayanılarak yeniden gözden geçirilmelidir. Bu sayede Osmanlı mimarlarına dair bilinenlerin artması mümkün olabilir.

Bilindiği gibi Osmanlı kroniklerinde mimarlara ilişkin konulara son derece sınırlı yer ayrılmıştır. Mustafa Ağa'nın bu genellemenin dışında kalması, siyasi ilişkilerinden kaynaklanmış olup, bu bağları nedeniyle Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde geniş yer bulmuştur. Vakanüvislerin eserlerinin yanı sıra, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden de Mustafa Ağa'nın görevleri izlenebilmektedir. Ağırlıklı Osmanlı tarihçilerinin eserleri, kadı sicilleri ve arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanan çalışmada, Mustafa Ağa'nın yaşamı ve mimarlık süreci ele alınmış, ölüm tarihi tespit edilmiş, katledilme nedeni tartışılmış ve başmimarlığı döneminde başkent İstanbul'da inşa edilen eserler incelenmiştir.

- 1 Bu çalışma, YÖK 100/2000 doktora bursu ile desteklenen “17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi” başlıklı doktora tezine dayanmaktadır. Aysu Ateş, “17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi” (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2022).
- 2 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 85-87.
- 3 XVII. Yüzyılda Mahpeyker Kösem Sultan, Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarının (1623-1640) başından 1632 yılına kadar, Sultan I. İbrahim'in taht yıllarında (1640-1648) ve Sultan IV. Mehmed devrinin (1648-1687) ilk döneminde devlet yönetimini üstlenmiştir. Ardından Sultan IV. Mehmed'in validesi Hadice Turhan Sultan yönetimi devralmıştır. İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, II:187-188, 244, 271-274. Anılan valide sultanlara dair detaylı bilgi için bkz. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985); Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, haz. Ayla Ortaç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009); Murat Kocaaslan, *Kösem Sultan, Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi* (İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık, 2014); Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları* (İstanbul: Alfa Basım, 2015); Erhan Afyoncu ve Uğur Demir, *Turhan Sultan* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016).

1644/1645'lerde başlayan başmimarlık sürecinin ardından 1662 yılında hayatını kaybeden Mustafa Ağa'dan sonra aynı adı taşıyan ve başmimar olan diğer Mustafa Ağa'dan daha sınırlı olarak söz edilerek, XVII. yüzyılın ortalarında aynı isimle ve art arda başmimarlık görevine getirilen mimarlar konusundaki bilgi karmaşası giderilmeye çalışılmıştır. Söz konusu başmimarların birbirine karışmaması için kadı sicillerinde rastlanan baba adlarıyla zikredilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen Mustafa Ağa'nın baba adının Abdülmennan (Mustafa Ağa bin Abdülmennan) olması devşirme olduğunu düşündürmektedir. 1662 yılından sonra başmimar olan Mustafa Ağa'nın baba adı ise İbrahim'dir (Mustafa Ağa bin İbrahim). Osmanlı arşiv belgelerinin çoğunluğunda mimarların baba adına rastlanmadığı için başmimarlık süreleri tartışmalıdır. Bu yüzden ölüm yılı esas alınarak, 1662 yılı öncesinde başmimar Mustafa Ağa adına rastlanan belgelerin Mustafa Ağa bin Abdülmennan'a, 1662 yılı sonrasına tarihlenen arşiv belgelerinin ise Mustafa Ağa bin İbrahim'e ait olduğu kabul edilmiştir. Sonuç olarak, XVII. yüzyılın mimarlık ortamında, Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Çağının Sanat-Siyaset İlişkisi Çerçevesinde Mimar Mustafa Ağa'nın Yaşamı ve Mimarlık Mesleği

İmparatorluk coğrafyasındaki tüm resmî inşaa ve onarım işlerinden sorumlu olan Hassa Mimarlar Ocağı⁴, XVII. yüzyılın siyasi gelişmelerine bağlı olarak zayıflamaya başlamıştır. Sultan I. Ahmed'in saltanatının (1603-1617) ardından başlayan kısa süreli taht değişimiyle eş zamanlı olarak Hassa Mimarlar Ocağı'nda da sorunlar ortaya çıkmıştır. Sultan Ahmed'in hayatını kaybetmesinin ardından aklî dengesinin yerinde olmadığı öne sürülen Sultan I. Mustafa iki kez tahta çıkarılmış (1617-1618 ve 1622-1623) ve Sultan II. Osman (1618-1622) katledilmiştir. İktidarda yaşanan bu değişim, sultanın otoritesini derinden sarstığı gibi tahta çıkıldığında dağıtılan cülus bahşişi, Osmanlı hazinesinin hızla boşalmasına yol açmıştır.⁵ Osmanlı saltanatında yaşanan değişimler ile aynı tarihlerde Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının ardından 1617/1618'den sonra mimarlar çok kısa süreli olarak görevde bulunmuş ve sürekli görev değişimleri yaşanmıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonra Ali Çelebi, 1027 H./1618 M. yılında başmimarlığa getirilmiş,⁶ daha sonra 1030 H./1620-1621 M. yılında Ömer Ağa başmimar olmuştur.⁷ Bu tarihten sonra ise Kasım Ağa'nın başmimar olmasıyla, birkaç ay gibi kısa süreler içinde yaşanan görev değişimleri ve yüzyıl boyunca artan başmimar sayısı,

4 Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişine ve görevlerine dair detaylı bilgi için bkz. Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (1963), 152-252; Zeki Sönmez "Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı," *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988), 251-258; Zeki Sönmez "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri", *Osmanlı 10*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 185-188.

5 İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, II:184.

6 İsmet Parmaksızoğlu, "Sultan Ahmed Camii Mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa", *Kültür ve Sanat* 3 (1974), 36.

7 Ömer Ağa'ya ilişkin başmimarlığın kendisine verildiğine dair Ru'us Kalemi'nin inha'sı ve yine aynı yıl Ömer Ağa'nın Hassa mimarları atamasında arzı bulunur. Zarif Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt* 12 (1938), 339.

mimarbaşılık mesleğindeki istikrarı bozarak Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişine ciddi zarar vermiştir.

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın başmimar olarak adına ilk kez yüzyılın ortalarında, Sultan I. İbrahim'in saltanat yıllarında (1640-1648) Osmanlı yönetim mekanizmasının iyice zayıfladığı, validesi Mahpeyker Kösem Sultan'ın yönetimi devraldığı ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın çözülmeye başladığı bir dönemde rastlanır. Dönemin önemli siyasi kişiliklerinden birisi olan Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın katledilmesi sonucunda yakın dostu Mimar Kasım Ağa'nın başmimarlık görevinden azli üzerine, 1054 H./1644-1645 M. yılında Mustafa Ağa başmimarlığa getirilmiştir.⁸

Osmanlı tarihçisi Nâima Mustafa Efendi'nin *Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahhâr el-hâfikayn/Târih-i Na'imâ* adlı eserinde, -1054 H./1644-45 M. yılı olaylarının aktarıldığı bölümde Mustafa Ağa'nın başmimarlığa getirilmesi ve hil'at giymesi anlatılmış, bunun yanı sıra mimarlık mesleğindeki "*kayd-ı hayat*" yani hayat boyu görevde kalma şartına değinilmiştir.⁹ Ölünceye dek görevde bulunma durumu, Nâima Mustafa Efendi'nin aktarmış olduğu ve güncel çalışmalarda kabul gördüğü gibi Kasım Ağa'dan itibaren değil, XVII. yüzyılda ilk kez Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimarlığının ardından ortadan kalkmıştır.¹⁰ Başmimarlıkta kayd-ı hayat kadesinin geçerliliğini koruyamaması, Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki çözülmeyi hızlandıran etkenlerden birisidir.¹¹

8 Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), IV:998; Leo Aryeh Mayer, *Islamic Architects and their Works* (Geneve: Imprimerie Albert Kündig, 1956), 111; Ahmet Refik, *Türk Mimarları* (İstanbul: Sander Yayınları, 1977), 103; F. Afyoncu, Mustafa Ağa'nın ilk kez göreve getiriliş tarihine 1645 yılındaki bir belgede rastlamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 416, 40'tan naklen Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001), 17. Bu konuda diğer araştırmacılar ise farklı tarihler öne sürer. İ. Kubaracılar, 1049 H./1639-1640 M. yılında başmimarlığa getirildiğini açıklar. İzzet Kubaracılar, "Türk Mimarları", *Arkitekt* 02 (1937), 60. M. Süreyya ise 1053 H./1643 M. yılında Kasım Ağa'nın azledilerek yerine Mustafa Ağa'nın getirildiğini belirtir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayan ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), III:872.

9 Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, IV:998.

10 Sedefkâr Mehmed Ağa, 1606 yılında mimarbaşı olduğuna göre Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimarlık görevi sona ermiştir. Dalgıç Ahmed Ağa, aynı yıl ümera sınıfına yükselmiş, Erzurum, Şam, Halep ve Silistre beylerbeyliklerinde görevlendirilmiştir. Farklı görevleri yürütmesinin ardından 1016 H./1607-1608 M. yılında Kalendoroğlu isyanını bastırmak üzere görevlendirildiği Manyas Gölü Savaşı'nda hayatını kaybetmiştir. Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, haz. İ. Aydın Yüksel (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2005) 122; Saadi Nazım, Nirven, *İstanbul Suları* (İstanbul: Halk Basımevi, 1946), 125; Şahabettin Akalın, "Mi'mar Dalgıç Ahmed Paşa", *Tarih Dergisi* 9 (1958), 71-80; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), II:552; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayan, Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), I:206. Zarif Orgun, "Mimar Dalgıç Ahmed", *Arkitekt* 03 (1941), 61; Kubaracılar, *Türk Mimarları*, 60.

11 Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki bozulmalar sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Geç dönem mimarlık ortamına dair çalışmalar için bkz. Nurcan Yazıcı, "Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı" (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007); Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı* (Erzurum: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010); Oya Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011).

Mimarlık süreci de en az yaşamı kadar mücadeleleli olan Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın başmimarlığı uzun soluklu olmamıştır. Aynı yıl içinde, Üsküdar'da inşası gerçekleşen bir ahır nedeniyle azledilerek yerine tekrar Kasım Ağa başmimarlığa getirilmiştir. Sultan I. İbrahim (1640-1648), Mustafa Ağa'dan Kasım Ağa'nın daha önce inşa etmiş olduğu ahıra benzer bir ahır Ramazan ayına kadar yetiştirmesini istemiştir. Mustafa Ağa'nın ahırını tamamlamasının ardından Cinci Hoca'nın, ahır için harcanan masrafı sorması üzerine Sultan I. İbrahim, Mustafa Ağa'dan masraf defterini istemiştir. Defteri incelediğinde eski ahırın yarısı kadar büyüklüğe sahip olan yeni ahır için on bin beş yüz kuruş harcandığını gören Sultan I. İbrahim, bir adamını yollayarak Mimar Kasım Ağa'dan eski ahırın masraf defterini ister. Kasım Ağa, aradan on yıldan fazla zaman geçtiği için ahırın maliyetini hatırlamadığını fakat dönemin Şehremini Hüseyin Efendi'nin ruzmançesinde masrafa dair kayıtların yer aldığını söylemiştir. Sonuç olarak Kasım Ağa'nın on yıl önce inşa etmiş olduğu ahır için, üç katından daha az bir ücretin (üç bin elli kuruş) harcandığının görülmesi üzerine, Mimar Mustafa Ağa azledilmiş ve Kasım Ağa tekrar başmimarlığa getirilmiştir. Bu olay, Mustafa Ağa'nın gözden düşmesine neden olmuştur.¹² Mustafa Ağa'nın azledilmesinde, zamanında Mimar Kasım Ağa'dan iyilik görmüş olan ve Cinci Hoca adıyla tanınan Hüseyin Efendi'nin etkisi vardır. Padişah hocası olarak saraya giren ve kısa sürede servetini arttıran Cinci Hoca, Kasım Ağa'yı tekrar görevi başına getirebilmek için türlü çaba göstermiştir.

Bu tarihten itibaren Mimar Kasım Ağa ve Mustafa Ağa bin Abdülmennan arasında kısa sürelerde yaşanan görev değişimlerine rastlanır. 2 Cemaziyelevvel 1055 H./26 Haziran 1645 yılında mimarbaşılık görevinden alınan Mustafa Ağa, suyolu nâzırlığına atanmış ve yerine tekrar Kasım Ağa başmimar olmuştur. Ne var ki Kasım Ağa yalnızca 24 Ramazan 1055 H./13 Kasım 1645 tarihine kadar bu görevde kalabilmiştir. Kasım Ağa'nın azlinden sonra Mustafa Ağa yeniden başmimarlığa atanmıştır.¹³ Ardından Mustafa Ağa, 4 Rebiülahir 1056 H./20 Mayıs 1646 yılında azledilerek yerine Kasım Ağa başmimarlık görevine getirilmiştir.¹⁴

15 Zilhicce 1061 H./29 Kasım 1651 yılında yeniden Mustafa Ağa başmimardır.¹⁵ Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden 1651 yılından 1661 yılına dek Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın başmimarlık görevinde bulunduğu izlenir. 1062 H./1651-1652 M., 1063 H./1652-1653 M., 1064 H./1653-1654 M., 1065 H./1654-1655 M., 1066 H./1655-1656 M., 1067 H./1656-1657 M.,¹⁶ 1067 H./1657 M.¹⁷ 4 Muharrem 1068 H./12 Ekim 1657 M.,¹⁸ 1069 H./1658-1659 M.,

12 Na'imâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Na'imâ*, IV:1656-1657, 1707, 1025-1026, 1060.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 416, 40'tan naklen Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 17.

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Ruus Kalemi (A.RSK), 1497, 17'den aktaran Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 17.

15 Refik, *Türk Mimarları*, 103; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Ruus Kalemi (A.RSK), 1497, 17'den naklen Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 17.

16 Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 18.

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Ensab (İE, ENB), 757. 25 Cemaziyelevvel 1067 (11 Mart 1657)

18 *İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 563.

1070 H./1659-1660 M. ve 1071 H./1660-1661¹⁹ M. tarihli belgelere göre Mustafa Ağa bu tarihlerde başmimarlık görevini yürütmüştür.

Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan; Mülkleri, Aile Üyeleri, Cariyeleri ve Köleleri

Osmanlı başmimarı Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın günümüze ulaşan bir vakfiyesi veya adına yazılmış bir risale bulunmadığı için, kendisi hakkındaki bilgilere büyük ölçüde arşiv belgeleri ve tarihsel kaynaklar üzerinden ulaşılabilmektedir. İngiliz Diplomat Rycout'un *The History of the Turkish Empire* adlı eserinde köle olduğundan bahsedilmesi²⁰, gayrimüslim kökenine işaret eder. Hassa Mimarlar Ocağı'nda farklı inanca mensup çok sayıda hassa mimarı çalışabilmekte iken, teşkilâtın baş sorumlusu durumundaki mimarbaşı Müslüman olmalıydı.²¹ Bu nedenle Mustafa Ağa, muhtemelen farklı bir inanca mensup iken Müslümanlığa geçmesinin ardından başmimarlık derecesine kadar yükselebilmisti. Mustafa Ağa'nın mühründe ise "*Racii lütfü ilâhi Mustafa*"²² ifadesi geçmekteydi (G.1).

Görsel 1: Başmimar Mustafa Ağa'nın mührü "*Racii lütfü ilâhi Mustafa*"
(Zarif Orgun, İstanbul 1938, 337-338).

İstanbul kadı sicillerindeki 12 Şevval 1072 H./ 31 Mayıs 1662 M. tarihli bir kayıtt²³, Mimar Mustafa Ağa'nın Ayasofya yakınındaki Hayreddin Bey Mahallesi'nde ikamet etmiş olduğu belirtilmiştir. Bu konuda, 1009 H./1600 M. tarihli İstanbul vakıfları tahrir defteri,

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 6008, 60, BOA, Kamil Kepeci (KK), 3405, 22b, BOA, Kamil Kepeci (KK), 3406, 23b.'den aktaran Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 18; Kumbaracılar, *Türk Mimarları*, 60.

20 Paul Rycout, *The History of the Turkish Empire, from the Year 1623 to the Year 1677* (London: J. M. for John Starkey, 1680), 106.

21 Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı", 18.

22 Zarif Orgun, "Hassa Mimarları", 337, 338. Adı geçen çalışmada, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın mührü yer değiştirmelidir.

23 *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, 2019), 477-478.

Ayasofya yakınında Hayreddin Bey Mahallesi'nin yer aldığını doğrular.²⁴ Öte yandan Evliya Çelebi, Mimar Mustafa'nın Ortaköy'de bir yalısı bulunduğunu bildirir.²⁵ Ancak başmimar tabiri geçmediği için söz edilen Mimar Mustafa'nın, Tersane Emni ve Mimar Mustafa mı yoksa Başmimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan mı olduğunu tespit etmek mümkün değildir.

Mimar Mustafa Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından İstanbul kadı sicillerindeki mal varlığının paylaşımına ilişkin belgeler üzerinden aile üyelerine dair bilgi edinilebilmektedir. Tereke kayıtlarına göre, Başmimar Mustafa Ağa'nın "*Saraylı Mahimünir*" olarak anılan bir zevcesi vardı.²⁶ Mustafa Ağa'nın muhtemelen Osmanlı sarayından "*çırağ edildiği*" anlaşılan zevcesinin sarayla bağlarının bulunması, "*saraylı*" olarak tabir edilmesinin yanında mîrîdeki hisseleri üzerinden de anlaşılmaktadır. Bu durum, Mustafa Ağa'nın zevcesi nedeniyle de Osmanlı sarayı ile ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir.

Zevcesi dışında çok sayıda cariye ve kölesinin olduğu, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ölümünün ardından söz edilen kişilerin azat edildiğini bildiren belgeler üzerinden anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumunda kölelerin bir takım hakları bulunmaktaydı. Genellikle saraylarda ve büyük konaklarda görev alan esirlerin tüm ihtiyaçları karşılandığı gibi, bir miktar para biriktirmelerine de izin verilir. Bu nedenle zamanla hürriyetlerini satın alabilecek konuma erişen köleler, farklı işlerde de çalışabilmiştir. Kölelerin bir kısmı efendilerinin hayattayken azad etmesiyle özgürlüğüne kavuşurken, bir kısmı ise efendilerinin vasiyeti üzerine ölümünün hemen ardından hür bırakılırdı. Özgürlüğüne kavuşan köleler toplumdaki diğer insanlar ile eş muamele görmelerine karşın, genellikle baba adlarının yerine "*Yusuf-ı atik-i Mustafa*" gibi efendilerinin adıyla anılmaktaydı.²⁷

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın, öldürülmeden bir gün önce çavuşbaşı hapsinde iken kölelerini azad ettiği anlaşılır. Esirler arasında kölesi Macar asıllı Cafer bin Abdullah'ın, kölesi Gürcü asıllı Şahbaz bin Abdullah'ın, kölesi Leh asıllı Mücella binti Abdullah'ın, cariyesi Rus asıllı Neslihan'ın, kölesi Rus asıllı Şahin bin Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Ali bin Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Abdullah bin Abdullah'ın, kölesi Nemçe asıllı Halil bin Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Belkıs binti Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Küçük Ali'nin, kölesi Rus asıllı Üftade binti

24 *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009-(1600)*, haz. Mehmet Canatar (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004), 691.

25 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap: İstanbul-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*, haz. Robert Dankoff, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 212.

26 Maktül mimarbaşı Mustafa Ağa'nın mîrî için el konulan evinin zevcesi Saraylı Mâhimünir Hatun bin Abdullah'ın mîrîdeki hissesine karşılık takas edilmesi ve Maktül Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın zevcesi Mahimünir Hatun'a mehri ve cihet-i karzdan dolayı borçlu olmasına dair belgeler vardır. *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 484-487.

27 Örneğin, Amasya'da bulunan 1414 tarihli Bayezid Paşa İmareti'nin inşasında çalışan Mimar Togan'ın, yapıda bulunan "*Mî'mâr Fukâ Tugân bin 'Abdullâh 'atiku Bâyezîd Başâ*" şeklindeki kitabesine göre baninin azadlı kölesi olduğu anlaşılır. Mustafa Çağhan Keskin, "Bayezid Paşa: Vezir Entelektüel, Sanat Hamisi", *Osmanlı Araştırmaları* 48 (2016), 22. Osmanlı toplumunda farklı işlerde çalışan köleler de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 2020), 2-3.

Abdullah'ın, cariyesi Rus asıllı Şemsimah'ın, kölesi Çerkes asıllı Şahin'in, cariyesi Rus asıllı Mülâyim binti Abdullah'ın özgürlüğünü bildiren çok sayıda kayıt mevcuttur.²⁸ Burada dikkat çeken bir diğer nokta ise köle ve cariyelerin baba adlarının Abdullah olarak anılmasıdır. Söz konusu kayıtlar, mimarbaşının hayattayken on bir kölesi ve üç cariyesinin bulunduğunu gösterir.

İngiliz Diplomat Paul Rycaut'un da belirttiği üzere oldukça varlıklı olduğu anlaşılan Mustafa Ağa'nın öldürülmesinin ardından mal varlığının bir kısmı müsadere edilerek, açık arttırmayla satılmıştır. Bu konuda, Maktul Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın Karamürsel'deki değirmenleri ile bağının açık arttırma sonucu Hasan Efendi bin Sinan'a satılmasına ilişkin 21 Şevval 1072 H./ 9 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıt bulunmaktadır.²⁹

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın Hayatını Kaybetmesi

Arşiv belgeleri üzerinden 1661 yılına kadar başmimar olduğu izlenebilen Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın yaşamını ne şekilde ve hangi tarihte kaybettiği bu zamana dek kesin olarak bilinmemekte ise de, tarihsel kaynaklar ve Osmanlı arşiv belgelerinin ışığında tespit edilmesi mümkün olmuştur. Osmanlı tarihçisi Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Zeyl-i Fezleke* adlı eserinde 1661/1662 M. yılındaki olayların aktarıldığı bölümde, İstanbul'da meydana gelen yangından sonra yeni gayrimüslim yapılarının inşasının yasak olmasına rağmen inşa edilmesi üzerine, bu durumdan Başmimar Mustafa Ağa'nın sorumlu tutulduğu ve katledildiği açıkça belirtilmiştir.³⁰ Bilindiği gibi, imparatorluk dâhilindeki tüm resmî inşa ve onarım faaliyetlerinden başmimar sorumludur. Gayrimüslimler için özel durumlar dışında yeni bir ibadethane yapılması mümkün olmadığı gibi, ihtiyaç halinde gerekli görülmesi ve başmimarın onaylaması üzerine var olan yapılar onarılabilirdi.³¹

Rycaut'un 1680 yılında yayımlanan eserinde, Valide Sultan'ın (Hadice Turhan Sultan) gösterişli bir cami (Yeni Camii) inşa ettirdiği sırada sadrazam (Fazıl Ahmed Paşa) ve mimar (Mustafa Ağa bin Abdülmennan) arasında yaşanan anlaşmazlıklardan söz edilmiştir. Rycaut'a göre, cami inşası için çok sayıda marangoz, duvarcı, sanatçı ve işçi mimarbaşına gönderilmiştir. Ancak mimar, böylesine kapsamlı bir inşa etkinliği için, kilise inşa etmeleri gerekçesiyle hapsedilen Rumların salıverilmedikçe, işçi sayısının yeterli olamayacağını söylemiştir.³² Avusturya elçisi Reninger'in 15 Mayıs 1662 tarihli raporuna göre ise Hadice Turhan Sultan,

28 *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 478-483.

29 *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 498.

30 Nazire Karaçay Türkal, "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-î Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 254-255.

31 Osmanlı İmparatorluğu'nda camiye çevrilen kiliseler dışında kalan gayrimüslim ibadet yapıları, ait oldukları cemaatin idaresine bırakılmış ve yeni bir ibadet yapısı inşa edilmesine izin verilmemişti. Bu yapıların onarımı ihtiyaç duyması halinde ise mütevellî heyetlerinin Bâbü'ali'den izin almaları gerekmekteydi. Onarım izni, kadıların huzurunda hassa mimarları tarafından yapılan keşif üzerine verilmekteydi. Onarım izni alınmasının ardından onarım yapıldıktan sonra hassa mimarları tarafından herhangi bir ekleme yapıp, yapılmadığının tespit edilmesi amacıyla son bir keşif daha yapılırdı. Genellikle ilk ve son keşifler, başmimar denetiminde hassa mimarlarından oluşan bir heyet tarafından yapılmaktaydı. Turan, "Hassa Mimarları", 170-171.

32 Rycaut, *Turkish Empire*, 105-106.

Vani Efendi'ye hoş görünmek için büyük yangında tahrip olan ve yeniden inşa edilmeye çalışılan Rum kiliselerini tahrip etmeye ve bu inşaatta görevli olan çalışanları hapsedirmeye mecbur bırakılmıştır.³³ Adı geçen Vani Efendi, XVII. yüzyılın meşhur vaizlerindedir. Valide Hadice Turhan'ın yanı sıra, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ve Sultan IV. Mehmed üzerinde de tesiri bulunan Vani Efendi, görüşlerini takip ettiği Kadızadeliler gibi, tasavvufi hareketler ve sufi tarikatlara karşıt bir tutum sergilemiş ve Bektaşî, Halvetî, Mevlevî tekke ve dergâhlarının kapatılmasında etkili olmuştur. Dönemin düşünsel-dinsel ortamının yanında, XVII. yüzyılda yoğun olarak inşa edilen ve XVIII. yüzyılda da süregelen açık türbe modasıyla, Osmanlı mezar yapılarının biçimlenişini de etkilemiştir.³⁴

Kilise inşa etmeleri nedeniyle hapsedilen Rumlar, Valide Sultan'ın araya girmesiyle, Valide Sultanı hoşnut etmek isteyen sadrazam (Fazıl Ahmed Paşa) tarafından bir bedel ödettirmeden serbest bırakılmıştır. Ancak sadrazam bu durumu kendisine bir köle (mimarbaşı) tarafından yapılan saygısızlık olarak addetmiştir. Bunun intikamını almak için salıverilen işçilerle işbirliği yaparak, mimarbaşını kiliselerin inşasından sorumlu olmakla suçlamış ve bunun üzerine mimarbaşı katledilmiştir. Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın öldürülmesinin ardından ortaya çıkan mirası da oldukça dikkat çekicidir. Mustafa Ağa'nın evinde her kesesi yaklaşık beş bin dolara tekabül eden iki bin kese para (altın) bulunmuştur. Rycout, bu miktarın sıradan bir kişi için oldukça olağan dışı olduğunu sözlerine eklemiştir.³⁵

Nasûhpaşa-zâde'den aktarılan Mustafa Ağa'ya dair bir diğer söyleneceye göre ise mimarbaşı bir gün Boğaz'da bir inşaat çalışanını döverek öldürmüştür, bu durumu öğrenen paşanın kendisini azarlaması üzerine “*böyle iktiza eder*” (böyle gerekir) diyerek karşılık vermiştir. Bunun üzerine Nasuh Paşa-zâde de Mustafa Ağa'nın idamından söz ederken aynı şekilde “*O mahalde böyle iktizâ eder*” demiştir.³⁶

Tarihsel kaynaklardan anlaşıldığına göre kendisinden pek hoşlanılmayan ve birçok devlet adamının düşmanlığını kazanan Mustafa Ağa'nın ahır meselesinde karıştığı yolsuzluk, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın düşmanlığını kazanması ve kaydadeğer mal varlığı, XVII. yüzyılda devletin birçok kademesinde yaygınlaşan usulsüz uygulamalara katılmış olduğuna işaret etmektedir. Öyle ki XVII. yüzyılın en meşhur tanıklarından Evliya Çelebi, Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın ağzından aktarılan söylemlerde Mimar Mustafa Ağa'nın adı, dönemin entrikalar ile öne çıkan politik figürlerinin yanında ve vezirlik taslayan kişiler arasında anılmıştır;

33 Reninger'in raporundan aktaran Joseph Von Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1986), XI:98.

34 Osmanlı mimarlığında açık türbelere dair bkz. Mustafa Çağhan Keskin, “‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 55 (2020), 51-97.

35 Rycout, *Turkish Empire*, 106. Bu esere çalışmasında yer veren L. Şenocak, Yeni Camii'nin Mustafa Ağa tarafından tamamlamansından dolayı Mustafa Ağa'nın öldürülmediğini açıklamıştır. Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, 293-294.

36 Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, XI:98.

“...Biri ibtidâ Bektâş Ağa ve Ömer Çelebisi ve İkinci Çelebi Kethüdâ ve Halil Yazıcısı ve üçüncü Yeniçeri Ağası Kara Çavuş ve Kâtibi Yûsuf Çelebi ve Alahoz Mehemed Efendi ve Sarı Kâtib ve **Mi'mâr Mustafâsı** ve Vâlîde Sultân ve **Koca Mi'mâr** (Mimar Kasım Ağa), bunların emsâli niçe yüz vüzerâlık peresinde âdemlerden bî-zâr olmuşdum...”³⁷

Söz edilen metnin devamında, Melek Ahmed Paşa'nın ardından (5 Ağustos 1650- 21 Ağustos 1651) Siyavuş Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (21 Ağustos 1651- 27 Eylül 1651 ve 5 Mart 1656-26 Nisan 1656) anılan vezirlik payesindeki kişilerin ve efendisi Valide Kösem Sultan'ın dahi katledildiği, sadrazamın “*Hamd-i Hudâ cümle devlet bana münhasır kaldı*” dediği açıklanmıştır.³⁸ Evliya Çelebi'nin aktarımının aksine Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın katledilmesi, Siyavuş Paşa'nın sadrazamlığının sona ermesinin ardından Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1661-1676) yaşanmıştır. Siyavuş Paşa'nın sadrazamlık yıllarında katledilen ise tersane emini ve mimar olan Mustafa Ağa'dır. Diğer taraftan mimarbaşılığının son yıllarında “*Koca Kasım Ağa*” ya da “*Koca Kasım Ali*” olarak anılan mimarın hayatını kaybetmesi, yine Evliya Çelebi'nin belirttiği tarihin sonrasında, 1662 yılında yaşanmış olup³⁹, Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık yıllarına rastlar.

Osmanlı tarihçisi Fındıklılı Mehmed Ağa'nın ve Rycout'un söylemlerini destekler şekilde, 1662 tarihli kadı sicillerinde yer alan ve itak adı verilen, kölelerin azad edildiğini gösteren itâknâmeler/ıtıknâmeler bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bu itâknâmelerde dikkat çeken bir diğer husus Başmimar Mustafa Ağa'dan “*maktul*” yani öldürülmüş olarak söz edilmesidir. 12 Şevval 1072 H./31 Mayıs 1662 M. tarihli bir kayıta,⁴⁰ Mustafa Ağa'nın gazap edilerek öldürülmesi ve katledilmeden bir gün önce çavuşbaşının hapsinde tutulması detaylıca açıklanmıştır. Mustafa Ağa'nın öldürülmesi çeşitli kaynaklarda anılmış olsa da,⁴¹ arşiv belgesine dayanmadığı için bu zamana kadarki çalışmalarda kabul görmediği anlaşılıyor.

XVII. yüzyılın tanıklarından Evliya Çelebi, Mimar Mustafa'nın Çınar Vakası'nda yaşamını yitirdiğini kaydeder.⁴² Osmanlı tarihinde “*Vak'a-i Vakvakiyye*” olarak da bilinen

37 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, v.d. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 268.

38 Evliya Çelebi, *305 Numaralı Yazma*, 268.

39 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıta Kasım Ağa'dan merhum olarak söz edilir. Daha erken tarihli belgelerde Kasım Ağa'nın hayatını kaybetmiş olduğuna dair bir veriye rastlanmadığından Kasım Ağa'nın 1662 yılında öldüğü kabul edilmelidir. *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*, 495.

40 *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 477-478.

41 Mustafa Ağa'nın ölüm tarihi, J. V. Hammer'ın eserinde Nasuh Paşa-zâde'den aktararak, 15 Mayıs 1662 M. olarak açıklanmıştır. Kadı Sicilleri'nde Mustafa Ağa'dan maktul olarak söz edilen itâknâmelerin 31 Mayıs 1662 tarihli olması nedeniyle bu tarih doğru olmalıdır. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, XI:98. Bununla birlikte, M. Süreyya'nın eserinde aktarılan 1072 H./1661-1662 M. yılında katledildiği bilgisi de doğrudur. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), IV:1131. Mustafa Ağa'nın ölüm tarihi konusunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Bu konuda L. A. Mayer tarafından aktarılan bir başka görüş ise 1665 yılında yaşamını kaybetmiş olabileceği yönündedir. Mayer, *Islamic Architects*, 111.

42 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 11.

Çınar Vakası'nın, 1656 yılında meydana gelmiş olması dolayısıyla burada söz edilen Mimar Mustafa, hassa başmimarı Mustafa Ağa bin Abdülmennan değil, Tersane Emini ve Mimar Mustafa olmalıdır. Osmanlı tarihçileri Fındıklılı Mehmed Ağa ve Na'ima Mustafa Efendi de, Tersane Emini ve Mimar Mustafa'nın 1656 yılındaki katline değinmiştir.⁴³

Öte yandan Mustafa Ağa'nın adaşı ve ortak kaderi paylaştığı meslektaşı Tersane Emini Mimar Mustafa da oldukça ilginç bir kişiliktir. Adına 1651 yılında Kasım Ağa'nın sadrazam ve darüssaade ağasına karşı mücadelesi sırasında rastlanmaktadır. 1651 yılında Mimar Kasım Ağa, mimarlığı Mustafa Ağa'ya bırakarak, Valide Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olduğunda⁴⁴ Gürcü Mehmed Paşa ile Darüssaâde Ağası birtakım oyunlarla Mimar Kasım Ağa'yı zindana kapattırıp, Köprülü Mehmed Paşa'yı uzaklaştırdıklarında, adı geçen Mimar Mustafa da sorgulanmış, hatta bir süreliğine mallarına el konulmuştur.⁴⁵ Söz edilen kişi, aynı zamanda meşhur Mimar Kasım Ağa'nın üvey oğludur.⁴⁶

Sonuç olarak, kadı sicillerinde geçen itâknâmeler, Nasuh Paşa-zâde, Fındıklılı Mehmed Ağa ve Rycaut'un Mustafa Ağa'nın katledilmesine ilişkin aktarımları tarih açısından örtüşmekte olup, Başmimar Mustafa Ağa'nın 1662 yılında katledildiğini söylemek mümkündür.

Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın Ardından Görevde Bulunan Başmimarlar ve Hasna Mimarlar Ocağı'ndaki Düzenlemeler

Başmimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın kadı sicillerindeki belgeler ve Osmanlı tarihçilerinin eserlerine dayanılarak 1662 yılında katlinin tespit edilmesinin ardından Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda, 1662 yılından sonraki tarihlerde yeniden Başmimar Mustafa Ağa ismi ile karşılaşılır. Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ardından aynı adı taşıyan ancak baba adı farklı olan bir başmimar göreve getirilmiştir. Nitekim kadı sicillerindeki itâknâmelerde geçen ifadeler de bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Mustafa Ağa'nın katledildiği 1662 yılı öncesine ait 4 Muharrem 1068 H./12 Ekim 1657 M. tarihli bir kayıta başmimar Mustafa Ağa'nın baba adına Abdülmennan olarak rastlanırken⁴⁷, 1662 yılı sonrasındaki kayıtlarda (27 Rebiülahir 1077 H. / 27 Ekim 1666 M. ve Şaban sonu 1081 H./ Ocak 1671 M.)⁴⁸ adı geçen Başmimar Mustafa Ağa'nın baba adı İbrahim'dir.

43 Naima Tarihi ve Zeyl-i Fezleke'de başmimar değil, Mimar Mustafa ifadesi geçer. Türkal, "Zeyl-İ Fezleke," 45; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), VI:1660.

44 Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, V:1367.

45 Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, V:1373, 2214.

46 Afyoncu ve Demir, *Turhan Sultan*, 58.

47 *İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 563.

48 *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 – 1667)*, haz. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2011) 119; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)*, haz. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2011) 186.

Mustafa Ağa bin İbrahim, Ali Ağa ile görev değişimi içinde 1662 yılından 1673 yılına dek aralıklarla başmimarlık görevinde bulunmuştur.⁴⁹ Bu tarihten yüzyılın sonuna kadar ise onu aşkın başmimar ismine rastlanmaktadır. XVI. yüzyılda “*kayd-ı hayat*” şartı ile hayat boyu görevde bulunan mimarların aksine XVII. yüzyıldaki sürekli mimar değişimi ve başmimarlık görevindeki istikrarsızlık, Hassa Mimarlar Ocağı’nın ana yapısındaki zayıflamayı açıkça gösterir.

Çağın politik mimar figürleri arasında yer alan ve 1662 yılında öldürülen Mustafa Ağa bin Abdülmennan’ın, Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde çeşitli nedenlerle genellikle olumsuz yönleriyle anılması, artık yapı etkinlikleri dışında siyasi olaylara dâhil olan ve değişen mimar kimliğini yansıtır. XVII. yüzyılda entrikalarıyla anılan bir diğer mimar Kasım Ağa’nın tarihsel kaynaklarda politik yakınlığı olan isimler doğrudan izlenirken, Mustafa Ağa’nın yakınlık kurduğu isimler belirsiz ancak karşısındaki isimler açıktır. Bu kişiler arasında Padişah Hocası Cinci Hoca/Hüseyin Efendi, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa’nın olduğu kesin olarak söylenebilirken, Sadrazam Melek Ahmed Paşa ile Sadrazam Siyavuş Paşa’nın da olma ihtimali söz konusudur.

Mimar Kasım Ağa ve Mimar Mustafa Ağa aynı yıl içinde, yaklaşık 20 gün arayla hayatlarını kaybetmiştir.⁵⁰ Mimar Mustafa Ağa’nın kesin olarak öldürüldüğü söylenebilirken Kasım Ağa’nın öldürüldüğüne dair veriler bulunmakla birlikte⁵¹, Osmanlı arşiv belgelerinde “*maktul*” olarak anılmaması, bu ihtimali zayıflatır. Mustafa Ağa ve Kasım Ağa’nın hayatını kaybetmesinin ardından 1073 H./1662-1663 M. yılında Hassa Mimarlar Ocağı’nda düzenlemeler yapılması⁵² ve bazı hassa mimarlarının azledilmesi, siyasetle ilgilenen yeni bir politik mimar figürünün engellenme isteği olarak düşünülmelidir. Mimarlık teşkilatında yapılan bu düzenlemeler, Sultan IV. Mehmed’in saltanatta bulunduğu (1648-1687) ve Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan’ın katledilmesinden sorumlu olan Fazıl Ahmed Paşa’nın sadrazamlık yıllarına (1661-1676) rastlamaktadır. Babası Köprülü Mehmed Paşa gibi, askeri ve mali alanlarda reformlar yapan Fazıl Ahmed Paşa, rüşveti engellemek adına resmî günlerde devlet görevlilerine ve saray erkânına verilen hediyeleri yasaklamıştır. Diğer taraftan Avusturya ile savaş sürecinin devam ettiği bu dönemde Osmanlı Devleti’nin farklı birimlerinde mali yönden kısıtlamalara gidildiği anlaşılıyor.

49 Mustafa Ağa bin İbrahim ve Ali Ağa’nın başmimarlık tarihleri için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 5967, 62.’den naklen Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 18; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 7780, 29 Zilhicce 1077 (22 Haziran 1667); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 151; *Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)*, 33, 39, 40-42, 49-50; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 4026, 29 Zilhicce 1078 (10 Haziran 1668); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 776, 29 Zilhicce 1079 H. (30 Mayıs 1669 M.); *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refta) 82 Numaralı Sicil*, 186; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 396. 8 Şevval 1083 H. (27 Ocak 1673).

50 Mustafa Ağa’nın öldürülmesinden yaklaşık yirmi gün kadar sonra, Kadı Sicilleri’ndeki 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıta Kasım Ağa’dan tespit edilebilen ilk kez merhum olarak söz edilmiştir. *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*, 495.

51 Evliya Çelebi, *305 Numaralı Yazma*, 268; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, haz. Neşet Çağatay (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları 1992), 147.

52 Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 31-32.

Yüzyılın sonlarında da Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki düzenlemeler devam etmiş ve ikinci köklü düzenleme 1102 H./ 1690-1691 M. yılında yapılmıştır. Söz edilen ıslahat hareketlerinin ikincisinin gerçekleştiği 1690-1691 M. yılında, Mimarbaşı Hüseyin Ağa ve Defterdar Efendi tarafından yapılan denetlemeler sonucunda hassa mimarlarının büyük çoğunluğu azledilmiştir. Bu konuya ilişkin arşiv belgesinde, 34 hassa mimarı arasında 23 mimarın isminin yanına *reft şüd/gitti* ibaresi ile belgenin sonuna bir açıklama eklenmiştir. Söz edilen mimarların hizmette mevcut olmadıkları ve bazılarının da ihtiyaç duyulmaması nedeniyle görevlerine son verildiği, yevmiyelerinin hazineye bırakıldığı belirtilmiştir.⁵³

1662 yılından sonra yüzyılın sonlarına kadar siyaset ile bu derece ilgilenen politik mimar figürünün ortaya çıkmaması, Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki düzenlemelerin bu bakımdan başarılı olduğunu gösterse de, yüzyıl boyunca başmimarlar arasındaki görev değişimlerinin devam etmesi, sonraki yüzyıllarda da başmimarlar arasında usulsüz uygulamaların sürdürülmesi⁵⁴, uygulamanın makro ölçekte başarılı olamadığına işaret eder. Buna karşın tüm olumsuzluklara rağmen Hassa Mimarlar Ocağı'nın 1831 yılına dek varlığını koruyabilmesi, teşkilâtın güçlü temellere dayandığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın Başmimarlığı Döneminde Başkent İstanbul'daki Yapı Faaliyetleri

XVII. yüzyılda siyasi ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak yapı üretimi büyük ölçüde azalmıştır. Yüzyıl boyunca İstanbul'da Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi olmak üzere yalnızca iki anıtsal külliye ve ağırlıklı medrese merkezli, küçük ölçekli külliyeler inşa edilmiştir. Külliyelerin dışında, imar faaliyetleri bütünü içinde yer alan suyolları ve yapılarının inşası da büyük ölçüde duraksamıştır.⁵⁵ Suyolları inşasının, XVI. yüzyılda olduğu gibi Suriçi'nde ve Üsküdar'da yoğunlaşması nedeniyle mevcut su yapıları kullanılmış ve genellikle Tarihi Yarımada'daki isale hatları kentin ana suyollarından olan Halkalı Suları'na bağlanmıştır.

XVII. yüzyılın ortalarında art arda gelen Mustafa Ağa adlı iki başmimarın varlığının tespit edilmesi, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın çalıştığı eserlerin yeniden irdelenmesini gerekli kılmıştır. Söz konusu mimarların çalıştığı yapıları ayırt etmek için, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ölüm tarihi olan 1662 yılı esas alınmıştır.

Yüzyılın önemli siyasi kişiliklerinden ve bânilerinden biri olan Mahpeyker Kösem Sultan'ın kethüdası Aslan Ağa, oldukça varlıklı biri olarak tanınmaktadır.⁵⁶ Öyle ki Aslan Ağa'nın vefatının

53 Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 32.

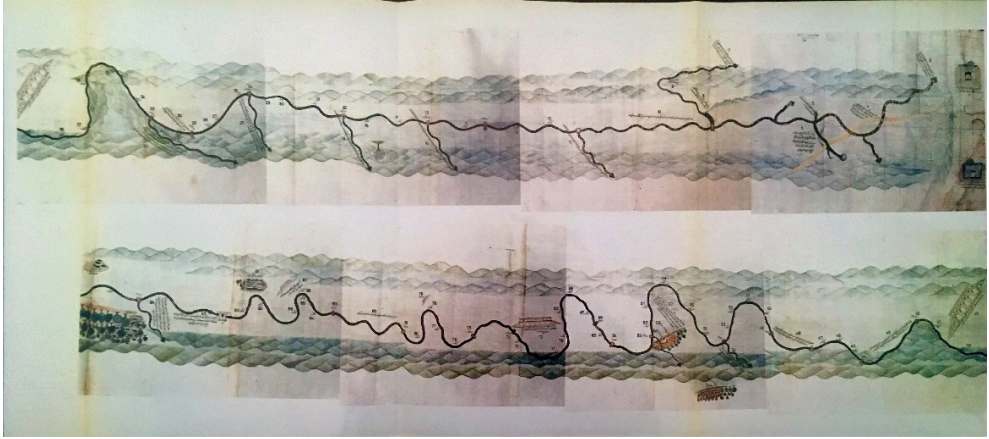
54 Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi Bey* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971), 62-63; Can, *Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 21-51.

55 Şükrü Sönmez ve Aysu Ateş, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Başkenti İstanbul'da Su ve Mimarının Buluşması; Baş Aktörler ve Suyolu Yapıları", *17. Yüzyıl Kültür ve Sanatı* içinde, haz. Nuri Seçgin ve Hanife Koncu (İstanbul: DBY Yayınları, 2022), 663-699.

56 Arslan Ağa, 1646 yılında Valide Kösem Sultan'ın kethüdası olmuştur. 1650 yılında hayatını kaybeden Arslan Ağa, Üsküdar'da Şeyh Camii'ne defnedilmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), III:323. Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, IV:1101; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, V:1288.

ardından Mimar Kasım Ağa, onun yerine kethüda olabilmek için araya hatırı sayılır kişileri sokmasına karşın, bu isteği kabul edilmemiştir.⁵⁷ Kethüda Aslan Ağa tarafından Üsküdar'da çeşmeler ve bir su yolu inşa edilmiştir. *Aslan Ağa Suyolu*, Üsküdar'da Şeyh Camii veya kendi çeşmelerinin suyunu temin etmek amacıyla inşa edilmiş olup, 1056 H./1646 M. yılına tarihlenmektedir.⁵⁸ Suyolunun inşa edildiği 1646 yılında mimarbaşı olarak Mustafa Ağa bin Abdülmennan ve Kasım Ağa'nın adına rastlanmaktadır.⁵⁹ Dolayısıyla Mimar Mustafa Ağa'nın bu suyolunda çalışmış olma ihtimali söz konusudur.

XVII. yüzyılın en uzun su yolu, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın Divanyolu'ndaki külliyesine su sağlayan *Köprülü Suları*'dır. 1656-1661 yılları arasında inşa edilen, 1670 ve 1673 yıllarında katmalar ilave edilen Köprülü Suyolu'nun 1672 tarihli haritasındaki (G.2) açıklamalara dayanarak suyolunun inşasında Mustafa Ağa'nın görev aldığını söylemek mümkündür. Anılan haritaya göre su yolu, on üç kolun birleşmesinin ardından şehre ulaşır. Yan kolların bir kısmı Mimar Mustafa Ağa tarafından kazdırılmış olup, kollardan biri doğrudan Mustafa Ağa tarafından kazılmıştır. Aynı zamanda suyollarının yapım sürecini içeren 1656 ve 1661 yılları arasında Mustafa Ağa bin Abdülmennan başmimaradır. Haritadaki açıklamalarda⁶⁰ dikkat çeken bir diğer konu ise Mustafa Ağa'dan "merhum" şeklinde söz edilerek hayatta olmadığı vurgulanmasıdır. Haritanın 1672 yılına tarihlenmesi ve Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1662 yılında hayatını kaybetmesi dolayısıyla mimardan merhum olarak bahsedilmiştir.

Görsel 2: Mimar Mustafa Ağa'nın adı geçen 1672 tarihli Köprülü Suyolu Haritası
(Kâzım Çeçen, İstanbul 1999).

57 Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, V:1288, 1366.

58 Nirven, *İstanbul Suları*, 223.

59 Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları* (İstanbul: İSKİ Yayınları, 1999), 211-212. Mustafa Ağa, 4 Rebiülahir 1056 H./20 Mayıs 1646 yılında azledilerek, yerine Kasım Ağa başmimarlık görevine getirilmiştir. 27 Şaban 1056 H./7 Ekim 1646 M., Muharrem ayından Zilhiccenin sonuna dek Kasım Ağa başmimaradır. Afyoncu, *Hassa Mimarları Ocağı*, 16-17.

60 Kâzım Çeçen, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, 165, 167; Nirven, *İstanbul Suları*, 163.

Darülkürra, medrese (darülhadis), çeşme, türbe, han ve hazireden meydana gelen *Köprülü Külliyesi*, onarım kitabesinde geçen ifadelerle göre 1071 H./1661 M. yılında inşa edilmiştir.⁶¹ Aynı tarihli vakfiyesinde geçen ifadelerden yapının inşasına Köprülü Mehmed Paşa'nın (ö.1661) ölümünden önce başladığı anlaşılır.⁶² Külliye'nin parçası olan ve yol aşırı konumdaki Vezir Han ise yapı üzerindeki 1321 H./1903 M. tarihli onarım kitabesine göre Köprülü Mehmed Paşa tarafından 1070 H./1659 M. tarihinde inşa edilmiştir.⁶³ Anılan tarihlerde başmimar olan ve aynı zamanda külliye'nin suyollarında da çalıştığı bilinen Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın külliye'nin mimarı olma olasılığı yüksektir.

Divanyolu üzerinde yer alan Köprülü Külliyesi, medrese merkezli ve küçük ölçekli külliyeler arasında anılmakla birlikte, külliye kurgusunda bir takım yenilikler dikkat çeker (**G3**). Klasik düzende medrese kurgusu yerine, medresenin dershane birimi, ana yapı külesinden koparılacak sekizgen planlı inşa edilmiş ve medrese hücreleri "L" biçimli iki kol halinde, dershane/mescid'den ayrı olarak konumlanmıştır.⁶⁴ Diğer taraftan XIX. yüzyılda büyük ölçüde değişikliğe uğrayan külliye'nin, inşa edilmesinin ardından sonraki tarihlerde açık türbeye dönüştürülen⁶⁵ ve günümüzde oryantalist mimari öğeler içeren türbesi de oldukça dikkat çekicidir.

Görsel 3: Köprülü Külliyesi'nin Divanyolu üzerinden görünümü (Aysu Ateş, 2022).

- 61 Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâti Efendi, Süleymân Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmî' İstanbul Câmîleri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar*, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 241.
- 62 Sultan Murat Topçu, *Güçün Mimariye Yansıması Köprülüler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 130.
- 63 Vezir Hanın, Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1661 yılında inşa edildiği bilgisi kabul edilmekte iken yapının onarım kitabesi ve vakfiyesinde geçen ifadeler Köprülü Mehmed Paşa tarafından inşa edildiğini göstermektedir. Topçu, *Köprülüler*; 136; Zeynep Nayır, "Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)", (Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1975), 233.
- 64 Köprülü Külliyesi'nde dershane/mescidin darü'l-kurra işleviyle kullanımı vakfiye şartlarında da belirtilmiştir. Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 71.
- 65 Bu konu hakkında bkz. Keskin, "Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe", 51-97.

Çağın iki güçlü valide sultanından birisi olan Hadice Turhan Sultan'ın tamamlanmasını üstlendiği ve yüzyılın ikinci anıtsal külliyesi olan Yeni Camii'nin ikinci inşaat sürecinin başlamasında Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın payı büyüktür. Hadice Turhan Sultan, kendi adına yapı inşa ettirmek ya da var olan bir mimari eseri yeniden elden geçirmek üzere keşifte bulunduğu süreçte Köprülü Mehmed Paşa, Mercan'daki İbrahim Paşa Camii'ni önermiş ve keşfi yaptırılan yapının masraf bedeli kırk bin kuruş olarak hesaplanmıştır.⁶⁶ Hadice Turhan Sultan'a gösterilen bir diğer yapı ise Cerrah Mehmed Paşa Camii'dir. Bu caminin de keşifleri yapılmış olmasına karşın Mimar Mustafa Ağa, Yahudi mahallesinde kalan, harap durumdaki Yeni Camii'ni kurtarmanın daha hayırlı olduğunu söylemiştir.⁶⁷ Bunun üzerine Hadice Turhan Sultan, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın görüşleri yerine Mimar Mustafa Ağa'nın fikirleri doğrultusunda bir karar alarak, Yeni Camii Külliyesi'nin tamamlanmasını sağlamıştır. Bu olay, Hadice Turhan Sultan'ın imar faaliyetlerinde mimarın etkin rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Daha önce kethüdası olan Mimar Kasım Ağa ile yakın ilişki kuran ve Kasım Ağa'nın görüşleri doğrultusunda Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini sağlayan Hadice Turhan Sultan'ın çağın mimarlarına yakınlığı dikkat çekicidir. İlk bakışta mimari konusunda bir kararın bir mimara danışılması oldukça olağan görünmekte ise de bu yapıların bânilerin siyasi gücünü simgelemesi dolayısıyla aynı zamanda politik yönlerinin de bulunması, XVII. yüzyıl mimarlarının saray yaşamındaki baskın rolünü ve Hadice Turhan Sultan'ın Mustafa Ağa'nın fikirlerine duyduğu güveni göstermektedir.

XVII. yüzyılın iki anıtsal külliyesinden biri olan *Yeni Camii Külliyesi*'nin (G.4-5) temelleri 1598 yılında Davud Ağa tarafından atılmıştır. 1598-1603 yılları arasındaki inşaat faaliyetlerinin Dalgıç Ahmed Ağa tarafından yürütülmesinin ardından inşaat altmış yıl kadar yarım kalmıştır. 1661 yılında Mustafa Ağa bin Abdülmennan inşaatı devralmış ve cami, 1665 yılında ibadete açılmıştır. Caminin vakfiyesi, cümle kapısı üzerindeki ve çeşmede yer alan kitabelerde 1663 tarihi bulunmakla birlikte⁶⁸, ikinci inşaat aşamasında eklenen Mısır Çarşısı 1663 yılına tarihlenir.⁶⁹ Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın Yeni Camii inşası devam ederken 1662 yılında katledilmesi, bugüne dek bilinenlerin sorgulanmasını gerektirir. 1661 yılında ikinci inşaat aşamasını devralan Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1662 yılında öldürülmesinin ardından göreve getirilen ve aynı adı taşıyan Başmimar Mustafa Ağa bin İbrahim, yapıyı tamamlamış olmalıdır. Bu nedenle yapıda çalışan başmimar sayısının dörde çıktığını söylemek mümkündür.

Yapının inşasında birden fazla başmimarın görev alması ve inşaatın altmış yıl kadar tamamlanamaması, kuşkusuz yapının biçimlenişinde etkili olmuştur. Ana hatları bakımından Mimar Sinan'ın Şehzade Mehmed Camii'nin plan şeması, taşıyıcı sistemi ve üst örtü tasarımını

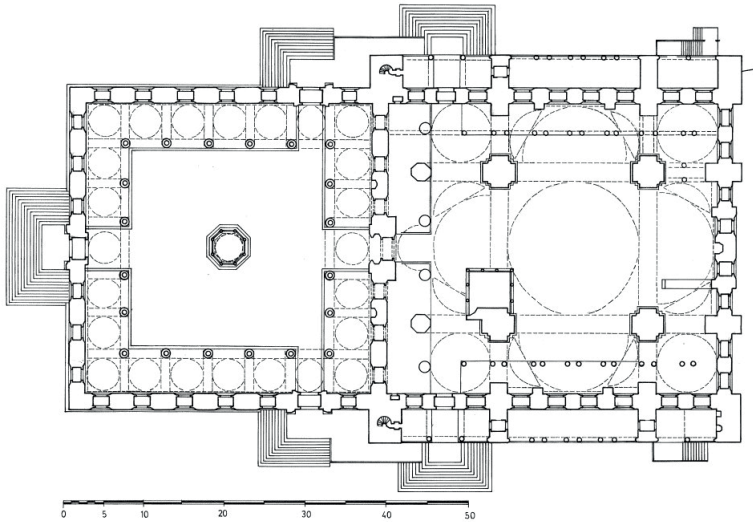
66 H. Ahmet Arslantürk ve Murat Kocaaslan, *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul, Risâle-i Kürd Hatîb* (İstanbul: Okur Akademi, 2014), 39-42.

67 Karaçay Türkal, "Zeyl-i Fezleke", 248.

68 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Ali Sâti Efendi, Süleymân Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, 61-63. *İstanbul Yeni Camii ve Hüncâr Kasrı*, haz. İbrahim Ateş (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1944), 11-12.

69 Mustafa Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1983), 130.

sürdüren yapıda, ufak detaylarda bazı farklılıklar göze çarpar. Kareye yakın dikdörtgen planlı yapının harim kısmına üç yönde mahfiller eklenmiş ve iç mekân, kuzey yönde eklenen altı ayak dizisiyle mihrap aksında uzatılmıştır. Üst örtüde, harimi örten merkezi kubbeye dört yönde yarım kubbelere eklenmiş ve yarım kubbelere ise kuzey yönde üç, diğer yönlerde ise ikişer eksedra eklenmiştir. Köşelerde kalan birimler ise birer küçük kubbe ile örtülmüştür. Cami kütesi önünde bulunan yedi birimli son cemaat yerinin ardından merkezinde şadırvan bulunan revaklı avlu ile sonlanır. Yapının revaklı cephe düzeni, ritmik pencere grupları, üst örtüden -sırasıyla merkezi kubbe, yarım kubbe, duvar yüzeyi ve dış galerinin revaklarını izleyerek- zemine ulaşan kademelenme gibi nitelikleri bakımından büyük ölçüde Mimar Sinan'ın tasarım ilkelerine bağlı kalınmıştır. Bununla birlikte, Haliç kıyısında yumuşak ve zorlu bir zemine, Mimar Sinan'ın Çekmece Köprüsü ve Azapkapı'da Sokollu Mehmed Paşa Camii'nde uyguladığı gibi, demir kenetlerle birleştirilen kazıklar üzerinde oturtulması nedeniyle teknik açıdan da Sinan ekolünü devam ettirir. Bunun dışında, yapının dikey yöndeki eğiliminin kubbe formuyla vurgulanması, üst örtüye ağırlık kulesi olarak yansıtılan taşıyıcıların cepheye doğru kademelenmesi, camiye güneydoğu yönden hünkâr kasrı eklenmesi (G.6) ve araziye bağlı olarak daha dağınık bir vaziyet planı gibi özellikleri bakımından ufak detaylarda değişen tasarım anlayışına işaret etmektedir. 1603 yılında yapının ilk pencere üst seviyesine kadar yükseltildiği bilindiğine göre, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1661-1662 yılları arasındaki ikinci inşaat aşamasında özellikle caminin cephe tasarımı, kısmen üst örtüsü ile ikinci inşaat aşamasında eklenen yapılarda, 1662 yılına kadar faaliyet gösterdiği anlaşılır. 1662 yılı sonrasındaki yapım faaliyetleri ise muhtemelen dönemin başmimarı Mimar Mustafa Ağa bin İbrahim tarafından sürdürülmüş, cami ve külliye elemanları tamamlanmıştır.

Görsel 4: Yeni Camii planı (Zeki Sönmez Arşivi).

Görsel 5: Yeni Camii kible cephesi (Aysu Ateş, 2022).

Görsel 6: Yeni Camii Hünkâr Kasrı (Aysu Ateş, 2022).

Çalışma kapsamında başkent İstanbul'daki yapı faaliyetleri incelenen Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın kendisi ile özdeşleşen başkent dışındaki önemli eserleri ise Hadice Turhan Sultan'ın emri üzerine Çanakkale'de inşa edilen Seddülbahir ve Kumkale'dir. Çanakkale'nin karşılıklı iki kıyısında yer alan kalelerin inşasına 1658 yılında başladığı anlaşılr. Çanakkale'den gelen ve İstanbul'u tehdit eden Venedik saldırılarını önlemek üzere inşa edilen kalelere dair vakâyinâmelerde, Batılı seyyahların eserlerinde, Osmanlı arşiv belgelerinde ve Hadice Turhan

Sultan'ın vakfiyesinde, inşa süreci, kalenin ziyaret edilmesi, kullanılan malzeme ve inşaat maliyetine ilişkin kapsamlı bilgiler edinmek mümkündür.⁷⁰ Bunun dışında 1659 yılında, Sultan IV. Mehmed'in ziyareti vesilesi ile Bursa'da inşa edilen sarayın tamamlanması da Mustafa Ağa'nın başmimarlık dönemine rastlar.⁷¹

İmar faaliyetlerinin oldukça sınırlı olduğu XVII. yüzyılda, Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'nın görevde bulunduğu 1644/1645'lerden hayatını kaybettiği 1662 yılına dek başkentte anıtsal külliyyeden, su yapılarına dek farklı türde yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılara dair Osmanlı arşiv belgelerinin bir kısmında doğrudan adının geçmesi nedeniyle Mustafa Ağa'nın kesin olarak görev aldığını söylemek mümkün iken ilgili yapılar özelinde tartışıldığı gibi, bazı yapılar başmimarlığı döneminde inşa edildiği için Mustafa Ağa'ya atfedilmiştir.

Sonuç

XVII. yüzyılın zorlu siyasi ve ekonomik koşulları devletin yönetim mekanizmasının zarar görmesine neden olmuş ve yönetiminde meydana gelen otorite boşluğu valide sultanların idareyi devralmasıyla önlenmeye çalışılmıştır. Bu durum, harem ağaları başta olmak üzere valide sultanların yakınında bulunan ve aralarında Mustafa Ağa gibi mimarların da bulunduğu kişilerin devrin politik oyunlarına katılmalarına imkân sağlamıştır.

Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde çeşitli nedenlerle öldürüldüğü öne sürülen Atik Sinan⁷² ve Davud Ağa⁷³ gibi mimar isimlerine rastlanılmaktadır. Osmanlı kronikleri, mimarlar konusunda kimi zaman tarihsel açıdan örtüşmeyen ve aynı mimara dair birbirinden farklı bilgiler içerebildiği için Osmanlı arşiv belgeleri ve Batılı tarihçilerin eserleriyle karşılaştırmalı olarak, çağın mimarlık ortamı çerçevesinde irdelenmesi gerekmektedir. Güncel çalışmalarda, tarihsel kaynaklardaki bu tür karmaşık bilgilerin varlığı nedeniyle öldürülen mimarlar konusuna genellikle temkinli yaklaşıldığı veya göz ardı edildiği anlaşılıyor. Bu tür belirsiz konuların açıklığa kavuşturulması, Osmanlı mimarları üzerinden çağın mimarlık ortamının anlaşılır kılınmasını sağlayacaktır. Vakâyinâmelerde, erken dönemde Atik Sinan ve Mimar Sinan'ın yanında yetişen Davud Ağa'nın dışında, XVII. yüzyılda Mustafa Ağa ve Kasım Ağa'nın öldürüldüğü öne sürülmüştür. Nitekim Mustafa Ağa ve Kasım Ağa'nın ölüm tarihleri de birbirlerine oldukça yakındır. Osmanlı arşiv belgelerinde Mimar Kasım Ağa'nın öldürülmesine ilişkin bir veriye rastlanılmamasına karşın, Mustafa Ağa'nın birçok kayıta "*maktul*" olarak anılmasından dolayı katledildiğini söylemek mümkündür.

70 Bu konuya dair detaylı bilgi için bkz. Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, 131-138.

71 Saray hakkında bkz.; Mustafa Çağhan Keskin, "Bursa'da IV. Mehmed Sarayı", *Belleten* 84 (2020): 585-622.

72 Atik Sinan'ın öldürülmesi hakkında: Mustafa Çağhan Keskin, "Atik Sinan: Mitler ve Gerçekler Arasında Bir Osmanlı Mimarı", *METU Journal of Faculty of Architecture* 39 (2022): 75-104.

73 Mimarbaşı Davud Ağa'nın 1007 H./1598 M. yılında veba hastalığından öldüğüne ya da Vefa Meydanı'nda katledildiğine dair farklı bilgiler bulunur. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, haz. Mehmet İpşirli (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989), 2:763-764; Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmi)*, haz. İhsan Terzi (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1987), 2:45.

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın adı mimarlık konusunda birtakım yolsuzluklara karışmış ve sonunda Yeni Camii'nin inşası devam ederken Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın düşmanlığını kazanması nedeniyle sadrazamın hapsedilen Rum mimarlarla anlaşması sonucunda, gayrimüslim ibadet mekânlarının inşasından sorumlu tutulması üzerine katledilmiştir. Mustafa Ağa'nın, Hadice Turhan Sultan'ın tamamlamasına ön ayak olduğu Yeni Camii Külliyesi, yaşamının sonlanmasına neden olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa dışında Sadrazam Melek Ahmed Paşa, Sadrazam Siyavuş Paşa ve Nasuh Paşa-zâde gibi tarihsel kişiliklerin de Mustafa Ağa'dan haz etmedikleri anlaşılıyor. Çağın vezirlik taslayan kişileri arasında anılan ve güçlü sadrazamları karşısına alan Mustafa Ağa'nın yaşamını yitirmesinin ardından ortaya çıkarılan mal varlığı, hür bırakılan köleleri ve cariyelerinin sayısı da oldukça dikkat çekicidir. Bunun dışında, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın saraylı zevcesi Mahimünir aracılığıyla da sarayla yakın bağları olduğu anlaşılmaktadır.

Yüzyılın iki güçlü valide sultanından biri olan ve mimarlar ile yakınlığıyla bilinen Hadice Turhan Sultan'ın Köprülü Mehmed Paşa gibi güçlü bir sadrazamın önerisi yerine Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın fikirleri doğrultusunda Yeni Camii'ni tamamlatması, mimarlık konusunda Mustafa Ağa'ya duyduğu güveni göstermektedir. Bilindiği gibi Yeni Camii Külliyesi, ilk inşa aşaması sırasında bina eminlerinin karıştığı yolsuzluklarla gündeme gelmiş⁷⁴ ve bölgede yapılan istimlaklar sırasında ücretini alamayan kişilerin bulunması nedeniyle “Zulmiyye” olarak anılmaya başlamıştır. İkinci inşaat aşamasında bu imajı değiştirerek “Adliyye” olarak anılmasını sağlayan Turhan Sultan'ın, yapıda çalıştığı mimarın ahır inşası sırasında yolsuzluklara karışması ve sonunda sadrazamın entrikalarıyla mimarlığa ilişkin bir hatasından sorumlu tutularak öldürülmesi oldukça çelişkili bir tutum sergilemektedir. Bu çelişkili durum, XVII. yüzyılın ortalarındaki mimarlık ortamını özetler niteliktedir.

Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın trajik bir şekilde yaşamını yitirmesinin ardından aynı adı taşıyan Mustafa Ağa bin İbrahim'in görevde bulunması, bugüne dek iki mimarın görevlerinin birbirine karışmasına neden olmuş ve Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın çalıştığı yapıların tespit edilmesini güçleştirmiştir. Bunun dışında, Mustafa Ağa bin İbrahim'in ölüm tarihinin bilinmediği ve mimarlığı dışında yaşamına dair bilinenlerin de büyük ölçüde sınırlı olduğu hatırlatılmalıdır. Dolayısıyla Mustafa Ağa bin İbrahim'e dair yapılacak detaylı çalışmalarla ihtiyaç vardır.

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ölüm tarihi ve nedeninin tespiti, Mustafa Ağa'nın çalıştığı yapıların belirlenebilmesini ve XVII. yüzyıl mimarlık ortamındaki önemli gelişmelerin anlaşılmasını mümkün kılmıştır. XVII. yüzyılda yalnızca iki başmimarın politik eğilimlerine rastlanırken, söz konusu iki mimar aynı yıl içinde en fazla yirmi gün arayla hayatını kaybetmiştir. Bu mimarlardan Mustafa Ağa bin Abdülmennan katledilmiş, Mimar Kasım Ağa'nın ise öldürüldüğü kesin olarak bilinmemekte ise de, çeşitli gerekçelerle defalarca sürgün edilmiş, hapsedilmiş ve çok kez katledilmek dahi istenmiştir. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa gibi devlet adamları kendilerine rakip gördüğü ya da vezirliğe bürünen mimarların ortadan kaldırılması için

74 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2:849-851.

zorunlu olan gerekçeyi/suçu kolaylıkla yaratabilmiştir. Osmanlı tarihçilerinin genellikle daha sınırlı olarak aktarabildiği ve açıkça yazamadığı bu gerekçeler, Rycout gibi Batılı tarihçilerin eserlerinde arka planındaki nedenler ile yer bulmuştur.

XVII. yüzyıla tarihlenen çeşitli kayıtlarda Mustafa Ağa bin Abdülmennan ve Kasım Ağa'nın ölümünün ardından politik mimar figürlerine rastlanmamaktadır. Hassa Mimarlar Ocağı'nda, iki mimarın hayatını kaybetmesinin hemen ardından ve yüzyılın sonlarında yapılan düzenlemeler, olası bir politik mimar figürünün engellenebildiğini göstermektedir. XVIII. yüzyılda mimarlar özelinde Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki zayıflamanın devam etmesi, XIX. yüzyılın başlarında 1831 yılında mimarlık teşkilâtının kapanmasıyla sonuçlanmıştır. Hassa Mimarlar Ocağı'nın tüm zayıflamaya rağmen XIX. yüzyılın başlarına dek yüzyıllar boyunca ayakta kalabilmesi, mimarlık kurumun sağlam yapısını ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılın Osmanlı mimarlık ortamı çerçevesinde Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ele alındığı bu çalışmada, Mustafa Ağa yaşamına dair birçok belirsizlik çözülmeye çalışılmış, mimarın görev süreleri belirlenmiş ve başmimarlığı döneminde inşa edilen eserler ana hatlarıyla incelenmiştir. Sonuç olarak, sanat ve siyasetin iç içe geçtiği XVII. yüzyılın ortalarındaki mimarlık ortamından bir kesit, Mustafa Ağa'nın yaşamı özelinde sunulmaya çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma YÖK 100/2000 Doktora Burs Programı kapsamında desteklenmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study was supported within the scope of 100/2000 CoHE PhD Scholarship.

Kaynakça/References

- Afyoncu, Erhan ve Demir, Uğur. *Turhan Sultan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Afyoncu, Fatma. *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Akalın, Şahabettin. "Mi'mar Dalgıç Ahmed Paşa." *Tarih Dergisi* 9 (1958): 71-80.
- Arslantürk, H., Ahmet ve Kocaaslan, Murat. *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul, Risâle-i Kürd Hatib*. İstanbul: Okur Akademi, 2014.
- Ateş, Aysu. "17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi." Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2022.
- Ateş, İbrahim (Hazırlayan). *İstanbul Yeni Cami ve Hüsnî Kasrı*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1944.
- Ayvansarayî, Hüseyin Efendi ve Ali Sâti Efendi, Süleymân Besim Efendi. *Hadikatü'l-Cevâmî' İstanbul Câmileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'marî Yapılar*. Hazırlayan Ahmet Neziha Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Ayvansarayî, Hafız Hüseyin. *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmî)*. Hazırlayan İhsan Terzi. II. Cilt. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1987.

- Ca'fer Efendi. *Risâle-i Mi'mâriyye*. Hazırlayan İ. Aydın Yüksel. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2005.
- Can, Selman. *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*. Erzurum: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010.
- Canatar, Mehmet (Hazırlayan). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009-(1600)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004.
- Cezar, Mustafa. *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1983.
- Cezar, Mustafa. *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi Bey*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.
- Çeçen, Kâzım. *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Sıyolları*. İstanbul: İSKİ Yayınları, 1999.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*. Hazırlayan Robert Dankoff, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*. Hazırlayan Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*. Hazırlayan Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Hammer-Purgstall, Joseph Von. *Osmanlı Devleti Tarihi*. XI. Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1986.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)*, I. Cilt. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, 1997.
- Karaçay Türkal, Nazire. "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-İ Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Keskin, Mustafa Çağhan. "Bayezid Paşa: Vezir Entelektüel, Sanat Hamisi", *Osmanlı Araştırmaları* 48 (2016): 1-37.
- Keskin, Mustafa Çağhan. "Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen": Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 55 (2020): 51-97.
- Keskin, Mustafa Çağhan, "Bursa'da IV. Mehmed Sarayı", *Belleten* 84 (2020): 585-622.
- Keskin, Mustafa Çağhan "Atik Sinan: Mitler ve Gerçekler Arasında Bir Osmanlı Mimarı", *METU Journal of Faculty of Architecture* 39 (2022): 75-104.
- Kocaaslan, Murat. *Kösem Sultan, Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi*. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık, 2014.
- Kumbaracılar, İzzet. "Türk Mimarları". *Arkitekt* 02 (1937): 59-60.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Mayer, Leo Aryeh. *Islamic Architects and their Works*. Geneve: Imprimerie Albert Kundig, 1956.

- Mustafa Nuri Paşa. *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. Hazırlayan Neşet Çağatay. III-IV Cilt. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Na'imâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*. Hazırlayan Mehmet İpşirli. II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Na'ima Mustafa Efendi. *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, Hazırlayan Mehmet İpşirli. IV. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Na'imâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, Hazırlayan Mehmet İpşirli. VI. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Nayır, Zeynep. "Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)." Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1975.
- Nirven, Nazım. *İstanbul Suları*. İstanbul: Halk Basımevi, 1946.
- Orgun, Zarif. "Mimar Dalgıç Ahmed." *Arkitekt* 03 (1941): 59-62.
- Orgun, Zarif. "Hassa Mimarları." *Arkitekt* 12 (1938), 333-342.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Sultan Ahmed Camii Mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa." *Kültür ve Sanat*. 3 Cilt (1974): 32-39.
- Refik, Ahmet. *Türk Mimarları*. İstanbul: Sander Yayınları, 1977.
- Rycaut, Paul. *The History of the Turkish Empire, from the Year 1623 to the Year 1677*. London: J. M. for John Starkey, 1680.
- Sakaoğlu, Necdet. *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Alfa Basım, 2015.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*. Hazırlayan Mehmet İpşirli, II. Cilt. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.
- Sönmez, Zeki, "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri." *Osmanlı*. X: 185-188. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Sönmez, Zeki: "Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı* içinde 251-258. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Sönmezer, Şükrü ve Ateş, Aysu. "XVII. Yüzyılda Osmanlı Başkenti İstanbul'da Su ve Mimarinin Buluşması; Baş Aktörler ve Suyolu Yapıları." *17. Yüzyıl Kültür ve Sanatı*, Hazırlayan Nuri Seçgin ve Hanife Koncu içinde 663-699. İstanbul: DBY Yayınları, 2022.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. Hazırlayan Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman. I. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. Hazırlayan Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman. III. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. Hazırlayan Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman. IV. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şenyurt, Oya. *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011.
- Thys-Şenocak, Lucienne. *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*. Hazırlayan Ayla Ortaç. İstanbul: Kitap Yayımevi, 2009.
- Topçu, Sultan Murat. *Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Turan, Şerafettin. "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (1963): 152-252.

- Uluçay, M. Çağatay. *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.
- Yazıcı, Nurcan. “Osmanlılar’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı.” Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007.
- Yılmaz, Coşkun (Editör). *İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Coşkun (Editör). *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 – 1667)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Coşkun (Editör). *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Coşkun (Editör). *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, 2019.

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Ensab (İE,ENB), 757. 25 Cemaziyevvel 1067 (11 Mart 1657).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 151. 17 Rebiülahir 1078 (6 Ekim 1667).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 396. 8 Şevval 1083 (27 Ocak 1673).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 776, 29 Zilhicce 1079 (30 Mayıs 1669).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 4026, 29 Zilhicce 1078 (10 Haziran 1668).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 7780, 29 Zilhicce 1077 (22 Haziran 1667).